

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

ISSN 2249-894X

Impact Factor 5.7631 (UIF)

Historiography and Trends in History

Special Issue

February, 2019

15	बौद्ध धर्माची मानवतेची शिकवण श्री. पाटील एच. पी.	56
16	Archaeological And Cultural Heritage Of Haryana Dr. Sunil Kumar	59
17	बौद्ध धम्मातील सण उत्सव- संक्षिप्त ओळख प्रा. डॉ. संतोष कांबळे	61
18	शोधकार्य प्रणाली एक दृष्टि प्रा. अनिल मनोहर जाधव	63
19	सबाल्टर्न इतिहासलेखन प्रवाह प्रा. लतिका हिरालाल पंडुरे	66
20	Non-Cooperation Movement In Indian Freedom Struggle Dr. Anil Khatal Jambhale And Dr. Padmshrikallappa Waghmare	70
21	आरोग्य आणि मानसिक ताण-तणाव प्राध्यापक श्री. रविंद्र भिकाजी कुनाळे.	75
22	1975 च्या आणिबाणीचा तत्कालीन राजकारणावरील परीणाम व बदल प्रा. डॉ. शिवाजी एकनाथ नाळे	79
23	Captain Welsh's Report On Political History Of Assam ya Mahanta	85
	का संघर्ष - समय सरगम हुसेन मुलाणी	88
25	अठराव्या शतकातील पुणे प्रांताचे कमाविसदार प्रा. सुरेंद्र अर्जुन शिरसट	90

अठराव्या शतकातील पुणे प्रांताचे कमाविसदार

प्रा. सुरेंद्र अर्जुन शिरसट

सहाय्यक प्राध्यपक, कला महाविद्यालय, भिंगवण, ता. इंदापूर, जि. पुणे.

• प्रास्ताविक—

१७ व्या शतकात मराठी राज्याचा उदय झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याचे प्रशासन उभारले. १८ व्या शतकात मराठी राज्य साम्राज्यात रुपांतरीत झाले. त्याचबरोबर मराठा राज्यव्यवस्थेत बदल झाले. प्रशासकीय व्यवस्थेत सुद्धा बदल झाले. १८ व्या शतकातील प्रशासकीय व्यवस्था ही कमाविसदारी व्यवस्था होती. या काळात वतनी अधिकार्यांचे महत्त्व कमी झाले. देशमुख, देशपांडे यांचे आक्रमले आणि कमाविसदार नावाच्या अधिकार्यांच्या कार्याचा विस्तार झाला. महाल हा तत्कालीन प्रशासकीय व्यवस्थेतील मुलभूत घटक बनला. महालांचा आकार अगदी दहा गावांपासून एखाद्या सुभ्याएवढाही असे. हा एक प्रकारे महसूली एकक बनला. महसूली आकारणी, नोंदी, हिशोब, वसूली यासाठी हे मध्यवर्ती घटक बनले.

• कमाविसदारी व्यवस्था—

मराठेशाहीच्या विस्ताराबरोबरच स्थिर प्रशासन ही अत्यंत महत्वाची बाब बनली. मराठी राज्यविस्तारास टिकविण्यासाठी प्रशासकीय स्थौर्य आवश्यक होते. कमाविसदारी व्यवस्थेने साम्राज्यास स्थिरता दिली. वर्तमान काळातील जिल्हाधिकार्यांप्रमाणे तत्कालीन कमाविसदार हा त्या महालाचा प्रमुख असे. त्याला मोठे अधिकार असत. कमाविसदाराप्रमाणे मामलेदार नावाचे अधिकारीही या काळात दिसतात. मामलेदाराची कार्यक्षमता मोठ्या प्रदेशाची असावी असे मत डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन यांनी व्यक्त केले आहे.^१ मामलेदार वा कमाविसदार त्या महालाचा हिशोब ठेवित असे आणि तो हिशोब प्रत्यक्ष मध्यवर्ती शासनास जमा केला जात असे.^२

कमाविसदारास वर्षाच्या सुरुवातीस अथवा कमाविसी नेमनूकी वेळी आजमास दिला जात असे. या आजमासाच्या कागदाच्या विवरणात जमा व वसूलाची माहिती दिलेली असे. त्यानुसारच त्याला वसूली करावी लागे तसेच खर्चही करावा लागे.^३

• कमाविसदारांचे अधिकार व कार्य—

१. दिलेल्या प्रदेशातून रयतेकडून महसूल वसूली करणे.
२. दरसाल पिकपहाणी करणे.
३. पाऊस न पडला, अतिरिक्त पडला, शत्रूचे आक्रमण यातून रयतेचे नुकसान झालेस कमी-अधिक सूट देणे, हप्तोबंदी, मुदतवाढ इत्यादी उपाययोजना करणे.
४. महसूल थकल्यास वसूली करणे.
५. तंट्यांचे व गुन्ध्यांचे तपास, निवाडे करणे, शिक्षांची अमलबजावणी करणे.

6. कनिष्ठ अधिकार्यावर नियंत्रण ठेवणे. उदा. नारो आप्पाजी यांना पुण्याच्या कोतवालावर नियंत्रण ठेवावे लागे.
7. प्रांतात शांतता, सुव्यवस्था राखणे.
8. पेशव्यांच्या नियमित व विशेषप्रसंगीच्या गरजांची पूर्तता करणे. नियमित- पैसा, धान्य, जनावरे, वैरण ई. तर विशेषप्रसंगी- पेशव्यांचे घरातील लग्न, मुंज, धार्मिक कार्य इत्यादी.
9. पेशव्यांच्या सूचनेनुसारची कामे- सावकारांच्या कर्जांची वसूली आदी⁴

• प्रांत पुणे

18 व्या शतकातील मराठेशाहीच्या पुणे सुभ्यातील एक उपविभाग म्हणजे पुणे प्रांत होय. यामध्ये तरफ हवेली, तरफ सांडस, तरफ पाटस, तरफ निरथडी, तरफ कहेपठार, कर्नात सासवड यांचा समावेश होता. एकुण पुणे शहर व 290 गावे समाविष्ट होती. प्रांत पुणेचा कारभार पुरंदर किल्ल्यावरून चालत असे. प्रांत पुणे हा महसूली महाल होता.

• पुणे प्रांताचे कमाविसदार-

कालखंड	कमाविसदार
1714-15 ते 1742-43	बापूजी श्रीपत चित्राव ⁵
1743-44 ते 1751-52	श्रीपतराव बापूजी चित्राव
1753-54 ते 1765-66	निलकंठ महादेव पुरंदरे
1766-67 ते 1768-69	महादाजी निलकंठ पुरंदरे
1769-70	नारो आपाजी खिरे (तुळशिबागवाले)
1770-71 ते 1771-72	नारायणराव बल्लाळ पेशवे
1772-73 ते 1773-74	नारो आपाजी खिरे (तुळशिबागवाले)
1774-75 ते 1804-05	रामचंद्र नारायण खिरे (तुळशिबागवाले)
1805-06	सदाशिव चिंतामण
1807-08 ते 1817-18	हुजूर खाजगीकडे ⁶

नारो आपाजी खिरे (तुळशिबागवाले) हे पुर्वी पंतसचिव यांच्याकडून पुरंदरचे पेशवे यांना दिला. बाळाजी विश्वनाथ भट, छ. शाहूकाळातील पेशवे यांनी त्यांना ही जाबाबदारी दिली. पद मिळाल्याचे दिसते. बापूजी श्रीपत चित्राव यांचेनंतर त्यांचा मुलगा श्रीपतराव महादेव पुरंदरे यांचेनंतर महादाजी निलकंठ पुरंदरे यांना, नारो आपाजी खिरे (तुळशिबागवाले) यांना होय. 1771-72 व 1772-73 तसेच 1807-08 नंतर हे पद पेशव्यांना स्वतःकडे ठेवले.

• कमाविसदारांचे वेतन-

कमाविसदारांचा पगार हा त्यांच्या सुभ्याच्या महत्त्वावर अवलंबून असे. त्याबक हरी यास सरकार हांडे यास १७४०-४१ मध्ये वार्षिक एक हजार पगारावर नेमलेले होते. त्याचवेळी रामचंद्र बल्लाळ कमाविसदार पराभाळ यास १७४३-४४ मध्ये सातपट अधिक वेतनावर नेमले होते.⁸ सर्वसामान्य तत्वानुसार कमाविसदारास महालाच्या उत्पन्नाच्या ४ टक्के रक्कम पगारस्वरूपात द्यावी असे दिसते.⁹ तरी हा नियम अनिवार्य नव्हता. कमाविसदाराचे वेतन हे प्रतिमाह असे ठरत नसून त्याला वार्षिक स्वरूपात निश्चित रक्कम दिली जात त्याला विशेष मानपान असत.

प्रांत पुणेच्या कमाविसदारांचे वेतन दर्शविणारा तक्ता.

साल	1737-38	1742-43	1763-64	1783-84	1794-95	1804-05
कमाविसदार व वेतन	बापूजी श्रीपत 3000रु ¹⁰	बापूजी श्रीपत 3000रु	निलकंठ महादेव 4000रु	रामचंद्र नारायण 8000रु	रामचंद्र नारायण 8000रु	रामचंद्र नारायण 8000रु ¹¹

बापूजी श्रीपत हे कमाविसदार असताना इ.स. 1724-25 साली तर्जुमा याखर्चाच्या कागदपत्रात त्यांच्यावर रु तीन हजार पावणे एकोणीस रुपये व दोन आणे खर्च झाले असल्याचा उल्लेख हिशोबात येतो. त्यात दोन हजार पावणे एकोणीस रुपये व दोन आणे खासा (स्वता कडे) व एक हजार भोई (पालखी व इतर बाबी) यासाठी झाला आहे.¹⁰ तर रामचंद्र नारायण हे कमाविसदार असताना इ.स. 1793-94 साली त्यांच्यावर नऊ हजार चारशे साडे शहाएशी रुपये खर्च झाल्याचा उल्लेख येतो. पैकी सात हजार ऐन नेमनूक, बाराशे पालखीचे, एक हजार कापड आख, ब्याऐंशी शेतसनद, सहासष्ट अब्दागिरी, सहासष्ट दिवट्या, साठ तैवज खर्च आणि साडेबाविस दिवटीस तेल असा खर्च आहे.¹¹

• समारोप—

कमाविसदारांच्या वेतनाची तुलना तत्कालिन पुणे प्रांताच्या हवालदाराच्या वेतनाशी केल्यास आपल्याला फरक सहज लक्षात येईल. कमाविसदारास वार्षिक 3000 रु. वेतन असताना हवालदारास 120 रु. वेतन होते तर कमाविसदाराचे वेतन वाढून 19 व्या शतकाच्या आरंभी 8000 रु. झाले तेंव्हा हवालदाराचे वेतन 130 रु झाले यावरून कमाविसदाराच्या कामाचे, पदाचे महत्त्व लक्षात यावे. विशेष म्हणजे 1807-08 नंतर हे पद हुजूर खाजगीकडे अर्थात खुद्द पेशव्यांच्याकडे होते. यावरून या पदाचे महत्त्व लक्षात येते. या पदाबाबत वंशपरंपरा हा निकष नव्हता. मात्र काही वेळा हे पद वडीलांचे नंतर मुलास मिळाल्याचे संदर्भ मिळतात. मात्र करवसूलीबाबत सक्षमता आणि कारभार चालविण्याची तयारी यावरच हे पद मिळत असे.

¹ सेन, सुरेंद्रनाथ, भाषांतर— शिवदे, सदाशिव, मराठ्यांची प्रशासकीय व्यवस्था, स्नेहल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती 2015, पृ. 156.

² उपरोक्त.

³ पुणे पुरालेखागार, प्रांत अजमास दफ्तर, रुमाल क्र. 26, 114, 427..

⁴ आठवले, सदाशिवय तुळशीबागवाले दफ्तर, संपादक भावे डॉ. श्री. मा., भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, पुणे, वर्ष 76, अंक 1-4, जुलै 1867 ते एप्रिल 1869, पृष्ठ 10-14.

⁵ पुरालेखागार, प्रांत अजमास दफ्तर, रुमाल क्र. 26.

⁶ पुरालेखागार, प्रांत अजमास दफ्तर, रुमाल क्र. 427.

⁷ पेशवे दफ्तरांतून निवडलेले कागद, खंड— 17, गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबई, 1831, पृ. 69

⁸ सेन, सुरेंद्रनाथ, भाषांतर— शिवदे, सदाशिव, मराठ्यांची प्रशासकीय व्यवस्था, स्नेहल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती 2015, पृ. 156.

⁹ सेन, सुरेंद्रनाथ, भाषांतर— शिवदे, सदाशिव, मराठ्यांची प्रशासकीय व्यवस्था, स्नेहल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती 2015, पृ. 156.

¹⁰ उपरोक्त, रुमाल क्र. 427.

¹¹ उपरोक्त, रुमाल क्र. 38.